

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Inleiding

Kern, Henk

Citation

Kern, H. (2021). Inleiding. *Leidschrift*, 36(november: 30 jaar postcommunisme. Op zoek naar een nieuw evenwicht), 7-12. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3448672>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3448672>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Inleiding

Henk Kern

Het Europa van na de Koude Oorlog vormt het verbindende thema in deze speciale editie van *Leidschrift*. Dit thema omvat de geschiedenis van de afgelopen drie decennia waarin wereldwijd gezocht werd naar een nieuwe orde voor vrede, stabiliteit en voorspoed. Aanvankelijk leken politieke democratisering, economische liberalisering en internationale samenwerking in de jaren negentig de basis te leggen voor een veelbelovende Nieuwe Wereldorde. Maar vervolgens trad bij het aanbreken van het nieuwe millennium de ontgoocheling in met de terugkeer van oude reflexen zowel in het gedrag van leiders als van burgers op de nieuwe uitdagingen van de eenentwintigste eeuw. Hoge verwachtingen over een geglobaliseerde toekomst moesten steeds meer prijsgeven aan de toenemende teleurstelling over de onvermoede taaiheid van het verleden in allerlei verschillende verschijningsvormen, van etnisch geweld en autoritair bestuur tot wapenwedloop en schaduwoorlogen. De vijf in dit themanummer gebundelde artikelen geven hiervan evenzoveel navrante voorbeelden, genomen uit de meest recente politieke geschiedenis van Oost-Europa. Verhalen uit hetzelfde gebied dat ook het cruciale middelpunt had gevormd van de monumentale omwentelingen in de jaren 1989-1991, waarvan wij vandaag de dag, dertig jaar later, nog steeds de positieve maar ook de negatieve gevolgen ondervinden. Rest ons op deze plaats de vraag aan de orde te stellen wat de verklaring zou kunnen zijn voor deze terugslag in de geschiedenis. Zou het iets te maken kunnen hebben met de lang uitgestelde maar nu toch aanstaande machtswisseling tussen de generaties van voor en na 1989-1991? Want in dat geval is er misschien toch hoop.

Met de val van de Berlijnse Muur op 9 november 1989 werd een nieuw tijdperk geboren. Deze sensationele gebeurtenis ging live op de televisie de hele wereld over. Wat daar gebeurde op het brandpunt van de Oost-Westgrens door Europa werd uitbundig gevierd als de bevrijding van politieke onderdrukking, als de overwinning van welwillende burgers en als het begin van een nieuwe wereldvrede. De onmiddellijke en op dat moment nog totaal onvoorziene opheffing van de strenge reisbeperkingen tussen Oost- en West-Duitsland werd hiermee het symbool van het Wonderjaar 1989 waarin de opening van het IJzeren Gordijn en de democratische

afrekening met de communistische dictaturen in Oost-Europa zich voltrokken.

Deze omwentelingen werden naar het Tsjechische voorbeeld wel fluwelen revoluties genoemd omdat de politieke machtswisselingen in de verschillende landen van het Warschaupact weliswaar plaatsvonden onder druk van hele grote volksdemonstraties op de centrale pleinen in de hoofdsteden, maar niet werden beantwoord door de communistische regeringen met staatsgeweld en bloedvergieten. Zij konden niet meer rekenen op de militaire steun van hun communistische kameraden uit Moskou om de protesten neer te slaan en zagen in dat hun rol in eigen land was uitgespeeld. Zij ruimden het veld om plaats te maken voor democratisch verkozen regeringen. De trieste uitzondering in dit relatief vreedzame proces van machtswisselingen was het Roemenië van Ceausescu met diens gewelddadige optreden en einde in december 1989. Maar dat land had zich in de jaren daarvoor al enigszins losgemaakt uit het Oostblok en voer zijn eigen bizarre koers. Ondertussen was voor heel Europa het onvoorstelbare de nieuwe werkelijkheid geworden: het einde van de politieke tweedeling van het continent.

Deze ontknoping bracht tevens het einde teweeg van de Koude Oorlog, die al in 1945 juist over deze tweedeling was begonnen en sindsdien zowel het dagelijks leven als het ideologisch wereldbeeld van Europeanen had bepaald. Het waren de twee supermachten en overwinnaars van nazi-Duitsland geweest, Amerika en Rusland, die als gevolg van wederzijds wantrouwen elk in hun eigen Europese bezettingszone en invloedssfeer waren overgegaan tot blokvorming. Dit had geresulteerd in een schijnbaar onwrikbare tegenstelling binnen Europa tussen twee vijandige kampen met elk hun eigen politieke leiderschap, militaire bondgenootschap en ideologische maatschappijinrichting. Met dit verschil dat het door de VS geleide liberale Westblok vooral werd gedragen door de vrijwillige instemming van burgers, terwijl het door de USSR geleide communistisch Oostblok meer gebaseerd was op staatsdwang. De in 1961 opgerichte Berlijnse Muur was een gigantische constructie van gewapend beton, wachttorens en prikkeldraad die het permanente karakter van een hermetische scheiding tussen Oost en West moest uitstralen.

Maar in 1989 bleek er in één van de supermachten iets fundamenteels te zijn veranderd. De Sovjetunie wilde niet langer meer de totalitaire dictatuur zijn die het land was geworden vanaf de oprichting in 1917 onder het communistische bewind van Lenin, Stalin en zijn opvolgers in de partij. De

in 1985 nieuw aangetreden partijleider Gorbatsjov introduceerde onder de noemer van perestrojka ingrijpende hervormingen met, naar later zou blijken, onvoorziene en onbeheersbare gevolgen. Zo stond hij openlijke kritiek en oppositie toe in eigen land en zag hij af van militair ingrijpen in het Oostblok om de bevriende communistische regimes aldaar met geweld overeind te houden. Op het moment dat in Oost-Europa de omwentelingen plaatsvonden, werden in de Sovjetunie voor het eerst sinds de revolutie van 1917 vrije parlementsverkiezingen georganiseerd, eerst op landelijk en vervolgens ook op regionaal niveau, waardoor de communisten binnen twee jaar hun greep op de eenpartijstaat zouden kwijtraken. Ondertussen zocht Gorbatsjov steun voor zijn hervormingen in het Westen en was hiervoor zelfs bereid om toe te staan dat Oost- en West-Duitsland zich weer verenigden als één staat en binnen de NAVO.

In 1990 boekte Gorbatsjov hiermee voor de USSR nog een diplomatiek succesje met de gezamenlijke ondertekening door de beide supermachten en al hun Europese bondgenoten van het 'Handvest van Parijs voor een nieuw Europa' waarin het tijdperk van de Koude Oorlog formeel werd afgesloten en de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa werd aangewezen als de internationale vredesorganisatie voor de toekomst. Maar in het jaar daarop bleek de democratische vrijheidsdrang vanuit het voormalige Oostblok te zijn overgeslagen naar de Sovjetunie zelf. Nieuwe populistische oppositieleiders gingen zich in de etnisch-nationale deelrepublieken met de massale steun van ontevreden kiezers afzetten tegen de oude communistische partijelite in het machtscentrum. Deze waren inmiddels te zeer verzwakt en onderling verdeeld om het tij nog te kunnen keren, de mislukte coup poging door conservatieve partijleden in augustus 1991 ten spijt. Eén voor één verklaarden de deelrepublieken zich soeverein en onafhankelijk, totdat ook Rusland zich samen met Oekraïne en Wit-Rusland terugtrok uit de USSR en er voor president Gorbatsjov niets anders overbleef dan de rode vlag te strijken en af te treden, zoals geschiedde op kerstdag 1991.

Met de val van de Muur, het einde van de Koude Oorlog en de ontbinding van de Sovjetunie was er een einde gekomen aan de naoorlogse wereldorde zoals deze sinds 1945 had bestaan. Aan de ene kant had de bipolaire orde van twee rivaliserende ideologische machtssystemen gezorgd voor een nucleaire wapenwedloop, bloedige conflicten in de Derde Wereld en het cultiveren van wederzijdse vijandsbeelden. Maar aan de andere kant zorgde dit machtsevenwicht voor het behoud van een gewapende vrede in

heel Europa en zetten de beide kampen zich in om het beste maatschappijmodel te realiseren voor hun eigen burgers. De spanningen én zekerheden van dit tijdperk waren in 1991 voorgoed voorbij. Wat hiervoor in de plaats ging komen, was nog ongewis. De wereldleiders van toen, zoals Gorbatsjov, Reagan, Thatcher, Bush, Mitterrand, Kohl en niet te vergeten ook Gorbatsjovs opvolger Jeltsin als de in 1991 gekozen president van het nieuwe Rusland, waren zich zeer bewust geweest van wat zij afbraken en achter zich lieten. Allen hadden daar ook een duidelijk eigen belang bij gehad. Maar het opbouwen van een nieuwe wereldorde was een heel ander verhaal. Als kinderen van de Koude Oorlog had deze generatie van na 1945 niets anders gekend en meegemaakt. Op den duur zou dit zijn schaduw werpen over het nieuwe tijdperk dat was aangebroken. De visie en het leiderschap ontbraken om na het einde van de Koude Oorlog ook een duurzame vrede te stichten.

De vijf hierna volgende artikelen kunnen daarvan getuigen. Elke auteur laat voor het eigen onderwerp van studie goed zien hoe de bevrijding van Oost-Europa al in de jaren negentig op ernstige problemen stuitte die veelal uitmondde in een bittere teleurstelling. Zo onderzoekt Ruud van Dijk de 'gemiste kans' van het Westen om met het postcommunistische Rusland een stabiele vertrouwensrelatie op te bouwen. Het Westen beschouwde zichzelf als overwinnaar en permitteerde zich in de wereld ook een navenant hegemoniaal optreden. Rusland voelde zich hierdoor in de hoek gedreven en klampte zich krampachtig vast aan zijn voormalige status van supermacht. Conflicten werden daardoor onvermijdelijk en de Koude Oorlog vond zo een voortzetting in wat wel een 'koude vrede' werd genoemd. Aldus brengt dit artikel de internationale situatie helder in kaart als de achtergrond waartegen de volgende artikelen nader zullen ingaan op de postcommunistische ontwikkelingen binnen een nationaal kader.

Nevenka Tromp zoomt in op de Balkan, weg van de geopolitiek tussen de grote mogendheden en dichtbij de grond waar bloedige lokale burgeroorlogen uitbraken tijdens de jaren negentig in Joegoslavië. Zij zoekt in de literatuur een verklaring voor de verbijsterende gewelddadigheid van het desintegratieproces in deze voormalige Socialistische Federatieve Republiek. Met het verdwijnen van het communisme als de samenbindende ideologie en legitimatie van het gevestigde gezag, grepen nieuw opkomende leiders samen met hun opgehitste achterbannen terug op de oude identificaties en de mobiliserende kracht van het etnisch nationalisme. De bevrijding van het

communisme werd een vrijbrief om de eigen groep te beveiligen door de burens te verdrijven, of erger. Melle Havermans bevestigt dit algemene beeld met een concrete en frappante casestudy naar het inmiddels bevroren conflict tussen Servië en Kosovo. In de nasleep van de oorlog in 1998-1999 waarin de provincie Kosovo voor zijn onafhankelijkheid streed en daarbij geholpen werd door Westerse interventie tegen het brute optreden van het moederland Servië, blijkt het voor beide landen onmogelijk om tot een vergelijk te komen over de nieuw gecreëerde realiteit. De auteur betoogt dat het niet een rationele kosten-batenanalyse is die een overeenkomst in de weg staat maar de etnisch-nationale mythologie over de geschiedenis van Kosovo in een ver verleden die het hart vormt van de zelfidentificatie van beide naties. Ook hier is het ideologisch vacuüm van het weggefallen communisme opgevuld met een virulent nationalisme.

Met het artikel van Laura Brinkhorst verschuift de focus verder in de richting van het oosten, naar het Rusland waar de grote omwentelingen ooit waren ontsprongen. Zij analyseert met behulp van een aantal theoretische concepten de wijdverbreide praktijk van corruptie binnen de krijgsmacht van het postcommunistische Rusland. Deze corruptie heeft ernstige gevolgen zoals de verzwakking van het leger, demoralisering van de troepen en groeiende onveiligheid van burgers door het wijdverbreide machtsmisbruik. Niettemin blijft zij in stand omdat dit onderdeel is van een beproefd politiek systeem waarin de formele normen en de informele normen voor gedrag fundamenteel verschillend zijn. Het misbruik wordt gedoogd om de rust te bewaren. Dit aanpakken zou het systeem zelf in gevaar kunnen brengen. Zo blijft deze erfenis uit het Sovjetverleden in het nieuwe Rusland onverminderd voortbestaan. Als afsluiter van dit themanummer over dertig jaar geschiedenis na de Koude Oorlog schetst Marc Jansen een rijk geschakeerd beeld van de recente ontwikkelingen in de Russische Federatie onder het bewind van president Poetin, die daar al sinds eind 1999 aan de macht is. Het land keerde zich af van de mislukte democratisering en shocktherapie onder zijn voorganger Jeltsin doordat zijn beleid ontaard was in politieke chaos, sociale ellende en morele vernedering. Nostalgie naar de stabiele orde en het aanzien van vroeger dreef de nieuwe regering terug in de richting van autoritair gezag, restauratie van traditionele waarden en hang naar de vergane glorie van het voormalig Sovjetimperium. Alweer werd de lege ruimte van het nieuwe tijdperk door de machthebbers opgevuld met de fetisj van het verleden.

In het begin van de jaren negentig waren de verwachtingen hoog gespannen geweest. Het postcommunistische tijdperk dat was aangebroken zou het 'einde der geschiedenis' inluiden. Het liberale model van het Westen leek het enig overgebleven alternatief te zijn voor een levensvatbare en legitieme vooruitgang van de hele wereld. De universeel gedeelde beginselen van democratische rechtsstaat, kapitalistische vrijemarkteconomie en humanitaire waarden zouden de basis gaan vormen voor een hechte internationale gemeenschap en duurzame vrede onder de beschermende leiding van de enig overgebleven supermacht, de Verenigde Staten van Amerika. Het pakte echter anders uit. De globalisering bracht niet alleen individuele vrijheid en hyperconsumptie maar ook toenemende sociale ongelijkheid, onzekerheid en onvrede in de maatschappij alsook de opkomst van populisme, groepshaat en autoritair leiderschap in de politiek. De internationale gemeenschap werd het strijdperk van unilaterale acties en multipolaire conflicten. Met de aanslag van 9/11 op de Twin Towers (2001) was de droom van 11/9 over de Val van de Muur (1989) definitief voorbij.

De vijf artikelen in dit themanummer kunnen dit staven. Het gehoopte einde van de geschiedenis werd juist de terugkeer ervan, en veelal in een grimmige vorm. De wereld van de afgelopen dertig jaar werd gedomineerd door kinderen van de Koude Oorlog. Deze oude leiders keken naar de wereld met de ogen van vroeger en geconfronteerd met nieuwe uitdagingen vielen zij terug op hun ervaring vanuit het verleden. Wordt het daarom niet eens tijd dat de kinderen van na de Koude Oorlog, de studenten, jonge starters en lezers van *Leidschrift* nu, het heft overnemen? Want dan kan de nieuwe toekomst écht gaan beginnen.